

ҒТАХА 03.20

DOI: <https://doi.org/10.62724/202420102>

Файзулла Әли Бөкенбайұлы*¹,

тарих ғылымдарының 2 курс магистранты, «Құдайберген Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті» ЖЖКББМ, Қазақстан Республикасы, 030000, Ақтөбе қаласы, Әлия Молдағұлова даңғылы, 34,
admissions@zhubanov.edu.kz, ORCID ID: 0009-0008-4092-313X

Еспенбетова Айнагүл Мейрамбекқызы¹,

тарих ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы «Құдайберген Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті» ЖЖКББМ, Қазақстан Республикасы, 030000, Ақтөбе қаласы, Әлия Молдағұлова даңғылы, 34,
admissions@zhubanov.edu.kz, ORCID ID: 0000-0003-0026-9678

«МӘДЕНИ МҰРА» БАҒДАРЛАМАСЫ АЯСЫНДА АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫНДАҒЫ РЕСПУБЛИКАЛЫҚ МАҢЫЗЫ БАР ЕСКЕРТКІШТЕРДІҢ ЗЕРТТЕЛУІ ЖӘНЕ ҚАЛПЫНА КЕЛТІРУ ШАРАЛАРЫ

Аңдатпа. Мақала Ақтөбе облысындағы республикалық маңызы бар ескерткіштердің зерттелуі және қалпына келтіру шараларына арналған. «Мәдени мұра» бағдарламасы тәуелсіздік алғаннан кейінгі республикамыздың рухани мәдениет саласын дамытуда маңызды шара болғаны белгілі. Республика бойынша көптеген тарихи және мәдени ескерткіштер реставрацияланды, ұлттық ауыз әдебиеті мен салт – дәстүрлер мен әдет ғұрыптарының біртұтас жүйесі жасалып, археологиялық зерттеулер жүргізілді. Мақалада автор «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының мақсатын, міндетін, бағытын айқындай отырып кезеңдеріне назар аударады. Тақырыпты ашу барысында мәселе бойынша тарихи зерттеулерге шолу жасалған. Облыс бойынша республикалық маңызы бар ескерткіштердің қалыптасу тарихын қарастырады, тарихи–мәдени объектілерге бағдарлама аясында жүргізілген қайта жаңғырту жұмыстары талданады. Ескерткіштердің зерттелуі мен қалпына келтірілуі тарихи мәліметтер және аңыз деректер негізінде баяндалады. Ақтөбе облысының тарих, этнография және археология орталығының статистикалық есептері негізінде облыс бойынша жұмсалған қаржы көлеміне назар аударылып қорғау және сақтау шараларына арналған жұмыстар баяндалады. Сонымен бірге, статистикалық есеп мәліметі негізінде Ақтөбе өлкедегі мәдени мұра бағдарламасы бойынша қорғауға алынған жергілікті ескерткіштердің саны берілген.

Кілт сөздер. «Мәдени мұра» бағдарламасы, қорым, кесене, археологиялық зерттеу

Кіріспе. «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы тәуелсіз Қазақстан тарихындағы ұлттық мәдени құндылықтарымызды жаңғыртатын бірден бір жоба. Жобаның бастау алуы елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың 2003 жылы жолдауымен байланысты. Жолдауда тарихи-мәдени ескерткіштерді зерттеу мен қалпына келтіру, сонымен қатар сәулет өнерімен әдеби мұраларымызды зерттеуге бағытталған бағдарлама екені айтылды. Алғашқыда бағдарламаның жүзеге асыру мерзімі 2004 жылы басталып екі жылға есептелген еді. Содан соң тағы 2 кезеңге созылды. «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы рухани және тарих саласындағы негізгі стратегиялық жоба болып табылады. Мәдени мұра секілді бірегей бағдарлама ТМД елдерінде алғаш болып Қазақстанда жасалған еді. «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының мақсаты тарихи–мәдени зерттелмеген ескерткіштерін зерттеу, тарих пен мәдени ескерткіштерді

реставрациялау, ұлттық ауыз әдебиеті, салт-дәстүрлер мен әдет ғұрыптарының біртұтас жүйесі жасалды. Бағдарлама ерекше маңызы ие. Атап айтар болсақ, тарихи-мәдени және сәулет ескерткіштерін қалпына келтіру, археологиялық зерттеулер, қазақ халқының мәдени мұрасы саласындағы ғылыми жұмыстар, ұлттық әдебиет пен жазулар тәжірибесін ортақтастыру, кеңейтілген бейне және жұмыс қатарларын құру бағыттарында жүзеге асырылды. Осы орайда «Мәдени мұра» мемлекеттік мұра бағдарламасының Ақтөбе өңірінде жүзеге асырылуы мен нәтижелерін зерттеп тану өлке тарихын танытуда маңызды болып табылады. Үйінділер астында қалған көне ескерткіштерді қайта тірілту, келер ұрпаққа жеткізу қажетті іс болып қала беруде.

Зерттеу материалдар мен әдістері. Ақтөбе облысындағы республикалық маңызы бар ескерткіштердің зерттелу және қалпына келтірілуі негізінде тарих ғылымының жүйелілік, объективтілік, принциптері басшылыққа алынды. Тарихи оқиғаларды талдауда тарихи-салыстырмалық және типологиялық әдістер кеңінен қолданылды. Мақаланы жазу барысында ел арасындағы аңыздар мен тарихи деректер пайдаланылды. Тарихи деректерді саралау, іріктеу деректанулық сын, логикалық жүйелеу, талдау әдістері негізінде жүзеге асты.

Нәтижелер және оны талқылау. Мәдени мұра мемлекеттік бағдарламасы бойынша тарих, археология және әдебиет саласында көптеген жұмыстар атқарылды. Бағдарлама 2004-2011 жылдар аралығын қамтып, үш кезеңнен тұрды: алғашқы 2004-2006 жылдар болса, екінші кезеңі 2006-2009 жылдар, ал соңғы кезеңі 2009-2011 жылдарыға жатады. Мәдени мұра бағдарламасының қаржыландыруына келер болсақ, 2004-2005 жылдары 1391 млн теңге бөлінді. Оның ішінде тарихи ескерткіштерді реставрациялауға 1381,1 млн. теңге бөлінді. Ал археологиялық зерттеулер үшін ұлттық қордан 106,0 млн теңге қарастырылды. 123,3 млн. теңге қолданбалы зерттеулерге, 262,9 млн. теңгесі кітап сериясын шығаруға жұмсалды.

Мәселе бойынша күні бүгінге дейін арнаулы ғылыми зерттеулер болған жоқ. Қазан төңкерісіне дейінгі еңбектер қатарында Ақтөбе облысындағы ескерткіштер туралы жазған И.А. Кастаньені атап өтуге болады. Кастанье өз еңбегінде Хан моласы және Абат Байтақ кесенелерінің орналасқан жері туралы дерек келтіріп, кімге тиесілі екендігін жазып қалдырады [1]. Кеңестік кезеңде ескерткіштердің тарихын зерттеуге арналған еңбектер сирек кездеседі. Тәуелсіздік алғаннан кейін Отандық тарихнамада пайда болған зерттеулер арасында Ақтөбе облысының тарихи ескерткіштерін ғалым Серік Әжіғали еңбегін атауға болады. Археологтың Ақтөбе облысындағы ескерткіштеріне арналған бірнеше кітабы жарық көрді осы көлемді еңбектерде Абат-Байтақ кесенесі, Сүндет кесенесі, Тоқпан тамы, Хан моласы кесенелерін және басқа да ескерткіштерді зерттеп сипаттама береді [2]. Мәдени мұра бағдарламасын жүзеге асыру жылдарында жарияланған Р.А. Бекназаровтың еңбектерінде өлкеге қатысты ақпарат алуға болады, онда солтүстік Арал маңы мен Ақтөбе облысының ескерткіштеріне тоқталып, ескерткіш кесенелердегі тас қашау өнерін сипаттайды [3].

Мәдени мұра мемлекеттік бағдарламасы бойынша Ақтөбе облысында кешенді зерттеу жұмыстары жүргізілді. Мәдени мұра мемлекеттік бағдарламасы негізінде қазіргі таңда облыс көлемінде 9 республикалық маңызы бар ескерткіш зерттеліп, қалпына келтіріліп және жергілікті маңызы бар ескерткіштердің тізімі жасалды. Қазақстанның республикалық маңызы бар тарихи және мәдени ескерткіштері жеке құрылыстар, мемориалдық үйлер, кварталдар, қорымдар (ескілікті қалалардағы мазарлар) кесенелер мен жекелеген қабірлер, монументалды өнер туындылары, тас мүсіндер, жартастағы бейнелер Мемлекеттік тізіміне енгізілген және тарихи, ғылыми, сәулет, көркем мемориалдық құндылықтар болып табылатын еліміздің тарихы мен мәдениеті үшін маңызы айрықша. 1982 жылғы 26 қаңтарда Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің

Қаулысымен Республикалық маңызы бар Қазақ КСР – нің Тарихи және мәдени ескерткіштерінің Мемлекеттік тізімі бекітілді. Қаулыға 6 рет өзгерістер енгізілді. Бұл тізім 2008 жылғы 21 наурызда Қазақстан Үкіметінің Қаулысымен қайта қабылданды. Тізімге қазіргі күні 800 – ден аса жергілікті тарихи объектілер енгізілді. Мәдени мұраны сақтау, қорғау және пайдалану үшін Қазақстан Республикасының 1992 жылы 2 шілдеде № 1488–ХІІ Заңы шықты. Бұл заң бойынша тарихи және мәдени ескерткіштер Қазақстан халқы үшін бірегей құндылыққа ие деп танылып, әлемдік мәдени мұраның бір бөлігі болып табылатыны расталды. Заң құндылығы сай ұлттың қазіргі және келешек ұрпақтарының мүдделері мәдени мұра нысандары негізінде сақталуға кепілдік береді [4].

Ақтөбе облысының керемет ескерткішінің бірі – Талдысай кентінен оңтүстікке қарай 12 км шақырым жатқан Қобда ауданындағы Абат-Байтақ қорымы. Диаметрі 600 метрге дейінгі аумақтағы үлкен қорым, оның қалыптасуы орта ғасырларға дейін жетеді. Абат-Байтақ кесенесі – көрнекті сәулет ескерткіші, конустық күмбезі бар күйдірілген кірпіштен жасалған аймақта сақталған бірнеше кесенелердің бірі. Қазақстан Сәулет тарихының мамандары бұл кесенені ұзақ уақыт бойы жоғалған деп санап келді. Шын мәнінде бұл ерекше ескерткіш 1979 жылы археолог Серік Әжіғали басшылығымен жүргізілген экспедицияның арқасында қайта ашылды. Аңыздарға сүйенсек, кесене XV ғасырдағы белгілі қазақ утопист-философы Асан қайғының ұлы Абат батырға тиесілі. Батыр әкесінің тапсырмасы бойынша көшіп-қону үшін жақсы, бос орындар іздеп жүргенінде қайғылы түрде Бесқопа шатқалында қайтыс болады. Кейін бұл кесенені халық болып жиылып қысқа мерзімде салған. Кесене атауының екінші бөлігіндегі – «байтақ» (кең) сөзінің қосылуы Абат-Байтақ жалпыхалықтық кесенесі болғандығының дәлелі. Абат-Байтақ кесенесі XVIII – XX ғасырдың басында оңтүстікте, батыста және солтүстік-батыстағы қорымдардың қалыптасуына негіз болды. Оған дәлел XVIII ғасырдың аяғы мен XIX ғасырдың басындағы сыр кесенелері және керемет оюланған құлпытас стелаларының ансамблі кіреді. Әдетте, олар қабір үйінділерінің немесе балшық қоршауларының батыс жағына орнатылады. Абат-Байтақтың қорымындағы құлпытастар әр түрлі түрлерімен, композициялық және сәндік шешімдерімен, ою-өрнектерімен таң қалдырады. Олардың ішінде архаикалық және ерте стела түрлері ерекшеленеді. Бұл ескерткіш қазақ құлпытастарының генезисінде ретроспекциясы шамамен 1785-1786 жылдардағы құлпытасқа жатады. Стеланың жазықтықтары діни мазмұндағы Араб эпиграфиясымен толтырылған, ол бір уақытта сәндік рөл атқарған және таңбалармен бірге кездеседі. Қазақ тілінде араб алфавитімен ойылған оюлардағы таңба белгілердің тарихи – этнографиялық маңызы зор. Таңбаға қарағанда, қорымда Кіші жүздің әр түрлі руларының өкілдері жерленген: табын, кете, алшын, байбақты және т.б. Осы тұрғыда XIX ғасырдың ортасындағы талғампаз тас қашау өнерінің жоғары үлгілерін көруімізге болады [5].

Жалпы, Абат – Байтақ қорымындағы құлпытастар Батыс Қазақстан үшін көркем құлпытастарды дамытуда үлкен рөл атқарды. Ескерткіштердің үлкен тобы композициялық элементтері геометриялық нақыштағы құлпытастарға жатады. Алайда, осылардың ішінде жергілікті тас қашау өнерінің дәстүрлері ерекше назар аударады. Абат – Байтақ кесенесінің көркем құлпытастарының артықшылығы – өндіріс материалы – әктас құмтасы. Бұл дәстүр Ұлы Қобда өзенінің аңғарында орналасқан XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы шағын рулық зираттарда байқалады.

Республикалық маңызы бар қорымдардың қатарына Дәуімшар қорымын жатқызуымызға болады. Қорымның кезеңделуі XVIII ғ. аяғы – XX ғ. басы. Ескерткіш Жарқамыс аулының оңтүстік – батысында, Ембі өзені алқабының таулы бөлігінде орналасқан. Қорымның шығу тарихына тоқталар болсақ, адайдың қырықмылтық руынан

шыққан Дәуімшар батыр (1750–1810 ж) туралы. Әкесі 1705 – 1798 жылдарда өмір сүрген, қалмақтарға қарсы шайқастарға қатысқан батыр Құттықадам Тікенекұлы. Дәуімшардың өмірі мен қызметі адай руының маусымдық қонысы болған Үстірт, Ембі және Сағыз өзендерінің алқаптарымен тығыз байланысты. Ол туралы құжаттық мәліметтер аз, бірақ батырды кіші жүз қазақтарының тәуелсіздігі үшін күрескен батыр, ержүрек адам ретінде халық аузында қалған. Халел Досмұхамедұлы Дәуімшар батырдың ерлігін жоғары бағалап, оны Атағозы, Сүйінғара, Өтен, Нарымбай, Құлбарак, Жапарберді, Мыңбай, Көктеубай секілді батырлардың қатарына жатқызған. Аңызға сүйенсек, қазақ жерін отарлауға жол бермеген Дәуімшар батыр XIX ғ. басында Ембінің сол жағалауында зерттеу жүргізген экспедициялық жасақпен болған ұрыста қаза тапқан. Батырмен бірге қаза тапқандар және қарсыластарының басым күшінен сескеніп, шайқасқа қатысудан бас тартқаны үшін Дәуімшар батырдың қолынан қаза болған Құдабай батыр сол жерге жерленген. Содан соң, ол жер «Дәуімшар қорымы» деп аталып кеткен. Батырдың бейітіне еркін қазақ нысаны ретінде қару мен жылқы бейнеленген құлпытас орнатылған. Дәуімшар батыр тектінің ұрпағы әкесі Құттықадам батыр Үстіртте, Білеулі керуен сарайынан оңтүстік–шығысқа қарай 25 км жерде жерленген. Мемориалдық кешен Ембі өзенінің жағалауында орналасқан және бұл кешенде 200 – ден астам шағын қорым бар. Алғашқыда Дәуімшар мазары жартылай кесене, әрі жартылай қоршау түрінде шикі және ішінара күйдірілген кірпіштен қаланған. Қорымның батыс қабырғасында екі құлпытас орнатылған: біріншісі қызыл қатты құмтастан ескі, ежелгі кескінде болса, екіншісі бетоннан құйылған жаңа құлпытас бетінде батырдың өмір сүрген жылдары жазылған. Дәуімшар қорымындағы дулыға тәрізді күмбездері бар кесілген тас блоктардан салынған, Мырза Мұрын мазары бар үш мазар ерекше көзге түседі. Ескерткішті 1881–1982 жж. халық сәулетшісі Дәулетнияз орнатқан болса керек. Бөліктері ашық түсті ою-өрнектермен безендірілген. Қорымдағы көзге түсетін тағы бір нәрсе XIX ғ. екінші жартысына жататын шикі кірпіштен салынған төрт кесене, олар «ұйтам» деп аталады [6, С. 80.]. Дәуімшардағы мүсінделіп қашалған «аяқтары» бар ескерткіштерден «қойтас» түріндегі құлпытастарды көре аламыз. Ескерткіштердің эпиграфикасы мен таңбаларына қарап, бұл негізінен адай руының соның ішінде қырықмылтық ру тармағының зираты екендегін және шөмішті – табын руының құлпытастары да бар екендігі да байқалады. Дәуімшар қорымы – Байғанин ауданы мен оған іргелес аумақтардағы қазақ халқының ұзақ уақыт бойы дәріптеп келген киелі орны, халықтық сәулет ескерткіштерінің және монументалды тас қашау өнерінің айрықша ансамблі ретінде белгілі. Ол мемлекеттік маңызы бар сәулет ескерткіші және қазақ халқының тәуелсіздік үшін күресі тарихымен байланысты маңызды нысан қатарына жатады. Соңғы жылдары кешен аумағында бірқатар ескерткіштерді жөндеу, қалпына келтіру жұмыстары жүргізілді.

Асан-Қожа кешені. Ақтөбе облысы, Байғанин ауданы, Оймауыт ауылының оңтүстік-батысына қарай 43 км. жерде орналасқан. Кешен туралы зерттеулер М.М. Мендикулов «К характеристике архитектуры Казахстана XIX и начала XX вв» [7], сонымен қатар С.Е. Әжіғалидің 1980 жылы Батыс Қазақстан аумағында жүргізген кешенді ғылыми зерттеу экспедициясының есебінде кездеседі [8]. Асан Қожа қорымының аумағы 200 метр жерді алып жатқан кешен. Асан-Қожа қорымы Жем өзені бойындағы XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасыр басындағы қазақтардың тас қашау өнерінің жаңа түрлерін сипаттайды. Олардың ішінде әсем өрнектелген сағанатамдар және құлпытастар мен қойтастар қойылған сандықтастардың оң жақ қабырғаларына садақ ұшы тәрізді ойық терезелер бар. Тастан немесе саздан жасалған қоршауларға орнатылған құлпытас – қойтастар тобы, сонымен қатар бейіт үстіндегі архаикалық түрдегі, нәзік және шебер қашалып, нақты әшекейлі бөліктерге бөлінген

стеллалар тобы таңқалдырады. Соңғы ескерткіштерге қарай отырып, XX ғ. басында тас қашау өнеріндегі жаңа кезең, бейіттерді әшекейлеуге сұраныстың өскендігін көрсетеді. Сақталған ескерткіштің бірі XX ғ. басындағы Дүйсенбай Қаражүсіпұлы шебердің қолымен салынған Нұрмағанбет сағанатамы. Асан – Қожа кешеніндегі ескерткіштерге қарай отырып, тас қашау шеберлері XIX ғасырдың ортасы мен XX ғасырдың басында екі мектепке бөлінгендігін көре аламыз. Халық арасындағы аңыз бойынша Асан – Қожа жетіру, табын руларының дінбасы, пірі деседі. XVIII ғасырда Жем бойына қону үшін шектілер мен табындар арасында жер дауы туындап, табын руынан шыққан 9 жасар Досым: «Табындардың төрт тірегі түгел. Бірінші тірегі дінбасы, пірі – Асан Қожа, екіншісі – Асау – Барақ батырлар, үшіншісі – жомарт, сақи Құдайсүгір, төртінші тірегі – дауды әділ шешер би де осы маңнан табылып қалар», – дейді. Кейін Досым талай даулы мәселелерді әділ шешіп, Досым би атанады.

«Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы бойынша республикалық маңызы бар ескерткіш деп танылған кесененің бірі Сүндет кесенесі. Кесене Ақтөбе облысы, Байғанин ауданы, Жарқамыс ауылының оңтүстік батысындағы 68 шақырым жерде орналасқан. Кесенені кеңес заманында зерттеген ғалымдар Т.К. Басенов кесенеге алғаш болып сипаттап жазған [8] және С.Е. Әжіғали кесенеді археологиялық жұмысы жүргізген [9]. Сүндет кесенесі – көп қырлы қабырғаға батырдың дулығасы тәрізді шошақ ұшы бар күмбез орнатылған кесене. Сүндет кесенесіне Батыс Қазақстанда Ерғали, Сисем ата, Алып ана, Қараман ата кесенелері ұқсас келеді. Құрылыс салу барысында шебер қабырғаны қалаудың және күмбез астындағы конструкцияны орнатудың дәстүрлі әдістерін сақтаған. Кесене сыртқы құрлымының тұтастығы және алдыңғы беттегі ою–әшекейлердің геометриялық дәлдігімен ерекшеленеді. Ескерткіштің аумағында кесенеден басқа 1 сандықтас, 20 дан аса тас қабірусті қоршаулар және 6 құлпытас бар. XIX ғасырда өмір сүрген батыр туралы тарихи деректер өте аз кездеседі. Сүндет кесенесінің салыну тарихына келер болсақ, XX ғасырдың басында Меккеге қажылыққа барып келген Ағысбай шебердің туындысы болып келеді. Ағысбай шебер бес баласына аман – есен қауышып, кесенені балаларымен бірге тұрғызған деседі.

XIX ғасырдың сәулет өнерінің керемет туындыларының бірі – Тоқпан тамы. Тоқпан батыр Есет батырдың тумасы. Кеңес заманында дәулеті үшін тарих беттерінен есімі жойылған тұлға. Кесененің күмбезі сақталған. «Қазақ совет энциклопедиясының» 8-томының 416-шы бетінде И. Степанованың «Тоқпан күмбезі» атты мақаласында: «Сәулет өнері ескерткіші, Жаңақоныс кентінен солтүстік–батысқа қарай 25 шақырым жерде орналасқан. Күмбез XIX ғасыр басында тұрғызылған. Порталды күмбез бір камералық тіктөртбұрышты. Ол күйдірілген кірпіштен қаланған, маңдайшасын шикі кірпіш араластырып өрген. Күмбездің мүрде жататын батыс іргесіне құлпытас қойылып, оның үстіне өмірбаяндық бағыштау сөздер жазылған. Мазардың қирамай сақталған бөлігінің биіктігі 3,5 метр. Ескерткіш ұлттық сәулет өнерінің дәстүрі негізінде салынған. Ол композициялық тұрғыдан шешімін тапқан құрылыс тобына жатады», – делінген [5]. Тоқпан батырдың ерлігі Есет батырды патша өкіметіне қарсы әрекеттері үшін 1810 жылы Орынбор генерал губернаторы Г.С. Волконский тұтқындауға жарлық берілгенде көрінеді. 1810 жылы 10 мамырда Орынбор әскери күшінің гвардия майоры С.М. Татарский Есет батырды тұтқындауға екі бөлімнен тұратын үлкен әскермен келеді. Мұны білген батыр 500 – ге тарта жасақ жинап, оны төртке бөліп, Жаман тау, Жақсы тау арасындағы таса жерлерге орналастырады. Бір бөлігін өзі басқарып, қалған үшеуін Арыстан батыр, Тоқпан батыр, Көрпебай батырларға басқартады. С.М. Татарский мен кездесіп қалған Есет батыр кері шегінеді. Бұларды қуған С.М. Татарский тосқауылға түседі. Төрт жақтан қыспаққа алынған генералдан 370 ат олжаланып, 42 солдат тұтқындалады [9]. Осы ұрыста Тоқпан батыр бастаған топ айрықша көзге түседі. Тоқпан батыр туралы ел

аузындағы аңыздардың бірі оның Тортөбел тұлпары туралы. Тортөбел атын батыр ешқашан көзінен таса қалдырмай, ыссыда өз алдына жеке үй тіктіріп, күзет қойдырып бағады екен. Қызығушылар көп болыпты, бірақ тұлпарына жан баласын жақындатпайды екен. Тұлпарға он алты – он жеті жастағы бозбала Әзберген батырдың көңілі ауады. Сонау Хиуаға сапарына Тортөбелді мініп барғысы келеді. Тоқпан батырдың аулына жиі келеді, сұрайын десе ағасы тұлпарын бермейтіні мәлім. Оның үстіне мінезі де ауыр. Теріс ыңғайын байқап, сұрауға батпайды. Не істерге білмей дағдарады. Әрі ойлап, бері ойлап ойшыл бозбала бір шешім тауып, Тоқпанның кіші әйеліне келіп ақыл сұрайды. «Қысылтаянда қатын ақыл табады» деген сөз бар еді, деп жеңгесіне қолқа салады. Текті жердің қызы есті келеді, жалындап тұрған батыр қайнысының көңілін қимай: «Ағаңның талма түсте көлге түсетіні бар еді, сол кезде сұрап көр» дейді. Содан соң Әзберген батыр Тоқпанның көлге түсуін торуылдайды. Үшінші күн дегенде, тал түсте, жұрттың бәрі көлеңке астына үйге тығылған сәтте Тоқпан жалғыз өзі көлге барып шомылады. Белден кешіп бетін, үсті – басын шаяды. Рақаттанып көл ішінде аунап – қунайды. Ештеңе аңғара алмаған Әзберген дал болады. Тоқпан біраздан соң ешкім жоқ па екен дегендей жан–жағын барлайды. Барлайды да төбетейін шешіп, шапшаң қимылдап басын суға батырып алады. Өне, сонда қыран көзді Әзберген ағасының басындағы оймақтай тазды аңдап қалады. Ол заманда адамның таздығы үлкен мінге есептелген. Тығылып жатқан жерінен қарғып тұрып, бес–алты ырғып, «Ассалаумалейкум, аға!» деп қасына жетіп барады. Тоқпан тегін бе: (Тегін болса, атағы осы уақытқа дейін сақтала ма?) Тортөбелді сұрап келдің ғой. «Әй, бар болғыр, Мұңайтпастың қу жалғызы–ай, ылғи да жүрмес жерде жүресің – ау. Тортөбелді сұрап келдің ғой. Міне ғой», – депті. Тоқпан ағасының өзінен басқа ешкімнің тақымы тимеген тұлпарын Әзберген батыр осылайша қолына түсірген екен [10, 125 б.]. Ақтөбе қаласының шығыс бөлігінде «Тоқпансай» деп аталатын елді мекен бар, ол Тоқпанның жаз жайлауы және сол жерде «Тоқпансай» деп аталатын теміржол станциясы да бар. Кеңес тұсында бай–бағылан деп жала жабылған Тоқпан батырдың есімін атау мүмкін болмағандықтан ресми қағаздарда «Тоқмансай» деп таңбаланған жер су атаулары кездеседі. Шалқарда «Тоқпан көлі» деп аталатын көл бар. «Тоқпанның тұзы» дейтін тұзды су да кездеседі. Қазақ ССР Мелекеттік Құрылыс комитетінің, Архитектуралар одағының төрағасы, СССР сәулет Академиясының мүшесі Төлеу Бәсенов, Зырьяновск қорғасын–мырыш комбинатының негізін қалаушы, Социалистік Еңбек Ері, кезінде СОКП Орталық Комитетінің мүшесі болған Нәби Жақсыбаев – Тоқпанның туған немерелері. Нәби алғашында Ақтөбе облыстық атқару комитеті төрағасының орынбасары болып та жұмыс істеген. Осылайша тектінің ұрпақтары елге қызмет атқарып келеді

Қортынды. Қорытындылай келе, мәдени мұра мемлекеттік бағдарламасы – еліміздің тарихын зерттеуде рухани мәдени мұраларымызды қалыпына келтірудегі бірден бір жоба. Мәдени мұра бағдарламасының ұтымды тұстарының бірі шет елдегі архив, кітапхана, қорларынан деректерді зерттеу үшін мүмкіндіктің аясы кеңейді. «Мәдени мұра» бағдарламасы арқылы Ақтөбе облысынан республикалық маңызы бар 9 ескерткіш мемлекеттік қорғауға алынды, сонымен қатар жергілікті маңызы бар ескерткіштердің де тізімдемесі жасалып зерттеу мен қалпына келтіру жұмыстары жүргізілді. Қазіргі таңда «Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша «Мәдени мұра» мемлекеттік ұлт рухын ояту мен өшіп бара жатқан тарихымызды қайта жандандыруда бастама болды. Аты аталған Абат-Байтақ, Тоқпан, Сүндет, Асан-Қожаға арналған кешенді кесенелер келешек ұрпаққа берері мол тағылымдық мұра болып қалыптасты. Тарихын тереңге жайған бұл кесенелердің ерлік әрекеттері көпке үлгі. Көп көзінен таса да қалған кейбір кесене, ескерткіш, құлпытас бейнелері бүгінді беймәлім қалпында

қалды. Осыған байланысты ұмытылып бара жатқан ұлы тұлғаларымызды ұлықтау – біздің борышымыз болып қала бермек.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Кастанье, И.А. Древности Киргизской степи и Оренбургского края [Текст] / И.А. Кастанье. – Оренбург: Труды Оренбургской учёной архивной комиссии. Вып. 22., 1910. – 95 с.
- 2 Ажигали, С.Е. Архитектура кочевников – феномен истории и культуры Евразии (памятники Арало-Каспийского региона) [Текст] / С.Е. Ажигали. – Алматы: НИЦ «Ғылым», 2002.– 654 с.
- 3 Бекназаров, Р.А. Қазақтың дәстүрлі тас қашау өнері [Текст] / Р.А. Бекназаров. – Алматы: «Типография ОП», 2005. – 160 б.
- 4 Ажигали С.Е. Абат-Байтак – выдающийся комплекс памятников народного зодчества [Текст] / С.Е. Ажигали // Изв. АН КазССР. Сер. филол.– 1983. – № 2. – С. 56–63.
- 5 Ескерткіш – ел тарихы [Текст] / Ақтөбе: Ақтөбе обл. тарихи өлкетану музейі, 1992. – 142 б.
- 6 Маргулан, А.Х., Басенов, Т.К., Мендикулов, М.М. Архитектура Казахстана [Текст] / А.Х. Маргулан, Т.К. Басенов, М.М. Мендикулов. – Алма-Ата: «Казгосиздат», 1959. – 170 с.
- 7 Ажигали, С.Е. Казахские кулпытасы – аналоги якутских сэрга: ареал, типология и генезис [Текст] / С.Е. Ажигали // Северо-Восточный гуманитарный Вестник / North-Eastern Journal of Humanities. – 2023. – 4 (45). – С. 20-36 .
8. Бәсенов, Т.К. Архитектурные памятники в районе Сам [Текст] / Т.К. Бәсенов. – Алматы, 1947 г. – 100 с.
- 9 Қазақ совет энциклопедиясы [Текст] / Алматы: Қазақ Совет энцикл. бас ред., 1975 Т. 6.
- 10 Көз-Қосұйтас: энциклопедия [Текст] / ред. М. Қ. Қаратаев. – Алматы: Қазақ Совет энцикл. бас ред., 1975. – 640 б.
- 11 Асанов, Ж. Әзберген [Текст] / Ж.Асанов // Жұлдыз журналы. – 2004 – №7 – 20 б.

REFERENCES

- 1 Castanier I.A. Drevnosti Kirgizskoy stepi i Orenburgskogo kraya / Trudy Orenburgskoy uchonoy arkhivnoy komissii [Antiquities of the Kyrgyz steppe and the Orenburg region]. Orenburg, (1910): 95 s. – (In Rus)
- 2 Azhigali S.E. Arkhitektura kochevnikov – fenomen istorii i kul'tury Yevrazii (pamyatniki Aralo-Kaspiyskogo regiona [Architecture of nomads is a phenomenon of the history and culture of Eurasia (monuments of the Aral–Caspian region)]. Almaty, (2022): 654 s. – (In Rus)
- 3 Beknazarov. R. A. Kazaktyn dasturli tas kashau oneri [Traditional Kazakh art of stone carving]. Almaty, (2005): 160 b. – (In Kaz)
- 4 Azhigali S.E. Abat-Baytak – vydayushchiysya kompleks pamyatnikov narodnogo zodchestva [Abat–Baytak – an outstanding complex of monuments of folk architecture]. Izv. AN KazSSR. Ser. Filol, (1983): 56-63 s. – (In Rus)
- 5 Eskertkish – el tarixi. Aqtobe [Aqtobe obl. tarixi olketanw mwzeyi [Monument-history of the country]. Aktobe (1992): 142 b.– (In Kaz)
- 6 Margulan A. H., Basenov T. K., Mendikulov M. M. Arkhitektura Kazakhstana [Architecture Of Kazakhstan]. Alma-Ata (1959): 170 s. – (In Rus)

7 Azhigali S.E. Kazakhskiye kulpytasy – analogy yakutskikh serga: areal, tipologiya i genezis [An essay on the work of architectural and art expeditions in 1980 in Western Kazakhstan]. Severo-Vostochnyy gumanitarnyy Vestnik [North-Eastern Journal of Humanities]. (2023): 4 (45). 20-36 s. – (In Rus)

8 Basenov T.K. Arkhitekturnyye pamyatniki v rayone Sam [Architectural monuments in the Sam district]. Almaty, (1947): 100 s. – (In Rus)

9 Kazakh Soviet encyclopediasy [Kazakh Soviet encyclopedia]. Almaty: (1975). – (In Rus)

10 Koz–Kosuitas: entsiklopediya [encyclopedia]. Almaty: (1975): 640 b. – (In Kaz)

11 Asanov Zh. Azbergen. Zhuldyz zhurnaly. (2004): №7. 20 b. – (In Kaz)

ИССЛЕДОВАНИЯ И РЕСТАВРАЦИОННЫЕ МЕРОПРИЯТИЯ ПАМЯТНИКОВ РЕСПУБЛИКАНСКОГО ЗНАЧЕНИЯ В АКТЮБИНСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация. Статья посвящена изучению и реставрационным мероприятиям памятников республиканского значения в Актыбинской области. Как известно, программа «Культурное наследие» стала важным событием в развитии сферы духовной культуры нашей республики после обретения независимости. По Республике отреставрировано большое количество памятников истории и культуры, разработана единая система национальной устной литературы, обычаев и традиций, проведены археологические исследования. В статье автор обращает внимание на этапы государственной программы «Культурное наследие» с определением цели, задачи, направления. В ходе раскрытия темы был проведен обзор исторических исследований по проблеме. Рассматривает историю формирования памятников республиканского значения по области, анализирует реконструкцию историко–культурных объектов, проводимую в рамках программы. Формирование и развитие памятников рассказывается на основе исторических и легендарных данных. На основании статистических отчетов Центра истории, этнографии и археологии Актыбинской области, с акцентом на объем затраченных средств по области, докладываются полученные работы. Вместе с тем, на основании данных статистической отчетности представлено количество локальных памятников, охраняемых по программе культурного наследия края.

Ключевые слова. Программа «Культурное наследие», кладбище, мавзолей, археологические исследования

RESEARCH AND RESTORATION ACTIVITIES OF MONUMENTS OF NATIONAL IMPORTANCE IN AKTOBE REGION

Abstract. The article discusses the study and preservation of significant cultural heritage sites in the Aktobe region. As you may be aware, the "Cultural Heritage" program has played a significant role in the development of our country's cultural sphere since independence. This program has led to the restoration of a number of historical and cultural landmarks across the country, the creation of a unified system for oral literature, traditional customs, and traditions, as well as archaeological research. In this article, the author focuses on the various stages of the "Cultural Heritage" state program, highlighting its goals, objectives, and major efforts. Additionally, the article reviews historical research on this topic and examines the history of significant heritage sites in this region, analyzing the reconstruction efforts undertaken within the scope of this program. The formation and development of historical monuments is based on historical and mythological data. Using statistical reports from the Center for the History,

Ethnology, and Archaeology in the Aktobe Region, which focus on the amount of funding spent in the area, the reported works are presented. At the same time, the number of locally significant monuments protected under the regional cultural heritage program is presented using statistical report data.

Key words. Program "Cultural heritage", cemetery, mausoleum, archaeological research.